

Zəngin mədəniyyətə və qədim tarixə malik Azərbaycan xalqının əski çağlardan daşıyıb gətirdiyi mənəvi dəyərlər sisteminə Novruz bayramının özünə məxsus yeri var. Novruz təkcə bir neçə günü əhatə edən bayram deyil, həm də uzun bir təqvim müddətini öz ətrafında cəmləşdirən irimiqyaslı mərasim kompleksidir. Uzun sürən qış dönmənin çətinlik və məşəqqətlərindən (soyuq, qida sıxıntısı və s.) qurtulub, yaşayışa müsbət təsir edən işıq, istilik, qida imkanları açan yaz dönməinə başlamaq arzusu əcdadlarımızı bu zəngin mərasim kompleksini yaratmağa təşviq etmişdir.

İlkin - ibtidai sivilizasiyanın digər üzvləri kimi, qədim azərbaycanlılar da öz ətraflarında baş verən kosmoloji prosesləri, xüsusən də təbiət hadisələrini yaşayışa, güzərana necə təsir etməsinə görə çəşidl bölümlərə ayırır və həmin dəyişiklikləri özünün ilkin bədii təxəyyülündə ibtidai şəkildə olsa da, obrazlaşdırmağa çalışırdılar. Həyatı çətinliyə salan, qida, istilik çatışmazlığı və başqa bu kimi sıxıntılarla imtahanə çəkən qışın obrazı, şübhəsiz ki, ulu babalarımızın təsəvvüründə qorxulu, qara cizgilərlə canlanırdı. Elə buna görə də canlı danışıqda geniş yer alan “Qara qış”, “Böyük çillə”, “Kiçik çillə” kimi adlar təbiətin sərt iqliminin, diriliyə uyarmayan çağının tarixi-semantik məzmun daşıyıcısı kimi ortaya çıxmışdır. Onu da qeyd edək ki, bir çox hallarda “qış” in əvəzedicisi kimi işlənən “Çillə” sözü dərd-bəla, ağrı-acı, çətinlik, müşkül anlamındadır. Xalq arasında “çillə çəkmək”, “çillə tökmək”, “çillə-dağ eləmək”, “çillə kəsmək” deyimləri də vardır. Həmin ifadələr, əslində, əzab-əziyyət çəkmək, dərd-bəlani tökmək, ağrı-acını, xəstəliyi, müşkülü kəsmək, yox etmək anlamları daşıyır. Bəzi bölgələrimizdə əziyyət çəkən, əzabkeş mənəsi verən “çiləkeş adam” deymi də işlənir. Deməli, ulularımız qışı dərd-bəla, müşküllük, çətinlik kimi qəbul etdiklərindən onu iki yerə bölərək “Böyük çillə” (böyük çətinlik - dekabrın iyirmi ikisindən yanvarın otuz birinədək olan qırx günlük dönmə) və “Kiçik çillə” (kiçik çətinlik - fevralın birindən iyirmisinədək olan iyirmi günlük dönmə) adlandırmışlar. Qış yerini yazla təhvil verən zaman yandırılan tonqala el arasında “çillə govan tonqal” deyilməsi və Novruzqabağı keçirilən mərasimlərə (qulaq fali, üzüksalma, oddan, sudan atlanma və s.) “çillə çıxartma”, “çilləkəsmə” adı verilməsi də qışın ağrı-acı, dərd-bəla, sıxıntı kimi “çillə” obrazında folklor biçimi qazandığını göstərir.

Qışı-çilləni yola salmaq, yazı - yeni günü qarşılamaq məqsədilə keçirilən Novruz çərşənbələri adlı silsilə rituallarda da qədim azərbaycanlının təbiətə təsir etmək, onu mülayimləşdirmək, işığı, günəşi çağırmaq arzusu-niyyəti öz əksini tapmışdır. “Oğru çərşənbələr” və “Doğru çərşənbələr” adıyla iki qismə ayrılan “Novruz çərşənbələri”nin ümumi sayı, bəzi elmi ədəbiyyatlarda qeyd olunduğu kimi dörd yox, yeddidir. Sadəcə olaraq, onların dörd sonuncusu əsas çərşənbə sayılır. Əsas çərşənbələrə qədərki üç çərşənbə el arasında “oğru çərşənbələr” (bəzi regionlarda “oğru üskülər”, “oğru buğlar”) adlanır

və Kiçik cilləyə düşür. İnəmə görə, oğru çərşənbələrdə yazın nəfəsi oğrunca yer üzünə - suya, torpağa, ağaclara toxunub geri qayıdır, bu minvalla yaxın zamanlarda gəlib çıxacağına işarə etmiş olur. Oğru çərşənbələrdən sonra başlayan əsas çərşənbələr “doğru çərşənbələr” (bəzi bölgələrdə isə “doğru üskülər”, “doğru buğlar”, “cəmlələr”) adıyla tanınır.

El inamına görə, doğru çərşənbələrdə yazın nəfəsi növbəylə suyun, ağacların, torpağın canına hopub onları oyadır. Yazın nəfəsi öncə suya toxunur və bununla da, el arasında deyildiyi kimi, “sula-

Çərşənbələrin ümumi, birgə sayının yeddi olması təbii və qanunauyğundur. Türk folklor düşüncəsində evolyusion-irəliləyiş rəqəmləri təklilik (3, 5, 7, 9) sistemi üzərində qurulduğundan çərşənbələr də təbii olaraq bu qanunauyğunluq içərisində sıralanmalıdır.

Çərşənbələrdə (daha dəqiq desək, çərşənbə axşamlarında) tonqal qalanması, göyə yanar fişənglər, tarixən üskü-lopa atılması, bayram süfrəsi düzəldilməsi ululardan qalma qədim el adətidir. Tonqal qalamaq, oddan atlanmaq, başı üzərində yanar fişəng, lopa-üskü fırlayıb göyə atmaq əski mifik dünyagörüşlə bağlıdır. İşığın, günəşin gücünə inanan qədim insan odun-alovun köməyi ilə neqativ səciyyəli yad-yabançı ruhları, soyuq, qaranlıq, xəstəlik gətirən, yaşayışa sıxıntı verən pis - şər qüvvələri qovub uzaqlaşdırmağın mümkünlüyünə inanırdı. Burada bütün məqamlarda od - Günəşin rəmzi kimi düşünülürdü. Çillədən - qışdan çıxmaq üçün tonqal, od yandırılması əslində, dolayısı ilə həm də Günəşin - yazın çağırılması mərasimidir. Bu aktın icrası zamanı tonqalın üstündən atılarkən:

Ağırılığım, uğurluğum
Tökülsün, bu odda yansın

çillələrini, ağırılıqlarını, dərd-bəlaclarını odun üstünə töküb orada yandırmaq istəyirlər. Deməli, Novruz mərasimindəki od ünsürü “Avesta” - atəspərəstliklə bağlı deyildir. Bu, odu - atəşi - işığı - günəşi xilaskar sayan, onun həyatı, yaşayışı ağrı-acıdan, müşküldən, sıxıntıdan qurtaran təmizləyici, saflaşdırıcı bir magik qüvvə olduğunu qəbul edən əski türk mifoloji inanışdır.

Bəs Novruzqadəkki çərşənbə mərasimlərinin icrası üçün niyə məhz həftənin ikinci günü - çərşənbə axşamı seçilmişdir? Həftənin başqa bir günü - cümə axşamı, cümə və ya şənbə də seçilə bilməzdimi? Bu məsələnin təsadüfmi, yoxsa qanunauyğunluq olması haqqıqətdən də düşündürücüdür. Bilindiyi kimi, el inamına görə, çərşənbə axşamı ağır gündür, uğurlu, düşərlə sayılır. Bu səbəbdən həmin gün nəse bir işin binəsini - başlanğıcını qoymaq, ev tikintisinə başlamaq, toyduyğun etmək, səfərə yollanmaq, elçi getmək və s. məsləhət bilinir. Sınayblar ki, çərşənbə axşamında başlanan iş uğur gətirməz. Bu günün el arasında “Düz günü” adıyla tanınması da onun ağır bir gün olmasına işarədir. Anadolu türkləri arasında yaygın olan “salı gün sallanar” ifadəsi də

Hindistan, Cənubi Asiya və başqa bu kimi ərazilərdə) qış, demək olar ki, duyulmadığından belə bir mərasimin keçirilməsinə ehtiyac olmamışdır. Bunun əksinə, Şimal yarımkürəsində yaz-qış əvəzlənməsi qabarıq görüntü yaratdığından, burada yaşayan bütün xalqlar qışın gedişini və yazın gəlişini bir-birinə bənzər mərasimlərlə qeyd edirlər. Sadəcə olaraq, Şimal yarımkürəsinin müxtəlif qurşaqlarında iqlim dəyişməsi fərqli zamanlara düşdüyündən ayrı-ayrı ərazilərdə yazın qarşılanması münasibətilə keçirilən mərasimlər müxtəlif (əslində, o qədər də aralı olmayan!) vaxtlarda baş verir. Məsələn, yazın bayram kimi Çində fevral, Orta Asiya, İran, Anadolu və Azərbaycanda mart, Rusiyada aprel aylarında qarşılanması bu səbəbdəndir.

Yaz mərasimi insanlığın ilkin çağlarından kök alıb gəldiyindən, etnik fərqlərdən asılı olmayaraq, müxtəlif xalqların çəşidli adlar altında keçirdiyi bu bayramın tərkibində əski mifik təsəvvürlərlə bağlı çox sayda oxşar ünsürlər müşahidə edilməkdədir ki, onların böyük əksəriyyəti tipoloji səciyyə daşıyır. Türk Novruzı ilə slavyan Pəxəsi arasında bənzəyiş və paralellər bu baxımdan təsir amili kimi

səmən, səbəz (göyert), sumaq və s. Yuxarıda qeyd etdiyimiz ki, yeddilik sistemi çərşənbələrin sayında da qorunmuşdur.

Novruzun qırğız-qazax-tacik, yaxud özbək-əfqan, eləcə də Azərbaycan-Anadolu-İran-İraq oxşarlıqları bu baxımdan bir çox başqa cəhətlərlə yanaşı, coğrafi şərait və iqlim uyğunluğundan irəli gəlir. Bununla belə, hər bir etnosun və bölgənin başqasında təkrarı olmayan bənzərsiz yaz mərasim və ayinləri mövcuddur. Məsələn, “Sayaçı”, “Təkəçi”, “Kosa-kosa” (əslində, “kosa” da “təkə” deməkdir), “Xanbəzəmə”, “Kilmarası”, “Üzüksalma”, “Maraloyunu”, “Cəngülüm” və başqa bu kimi sırf elat həyat tərzindən gələn mərasim-təməşalar təbiətin oyanışı, ilin yeniləşməsi, güzəranın, yaşayışın canlanıb qaynaması ilə bağlı yaranmışdır və istisnasız olaraq hamısı türk bədii təxəyyülünün məhsullarıdır. Məsələn, Azərbaycan Novruzunun mühüm atributu olan “Kosa-kosa” mərasimində “Kosa” - köhnə ilin təmsilçisi olan qocalmış keçiyə obrazında çıxış edir və mərasimin sonunda oyun - təməşaya daxil olan yeni, gənc keçiyə tərəfindən qovulur və ya öldürülür. Burada məclisə yeni gələn gənc keçiyə yeni ilin, məclisdən qovulub uzaqlaşdırılan

məqamında böyük coşquyla keçirildiyindən, müxtəlif tarixi mərhələlərdə hakimiyyət ideoloji sistemləri ondan siyasi məqsədlər üçün istifadə etməyə cəhd etmişlər. Belə ki, atəspərəstlər Novruzı zərdüştiliklə əlaqələndirməyə çalışmış (guya, Zərdüşte həmin gün peyğəmbərlik vermişdir) və hətta böyük nüfuz sahibi olduqları zamanlarda bayrama özlerini bir sıra cizgilərini (səmən, şam yandırmaq və s.) daxil də edə bilməmişlər. İranda Novruzda sırf İran hədisəsi anlamı vermək məqsədilə onu ədalət-xilaskarlıq simvolu olan mifik qəhrəman Fəridunun şər-istibdad qüvvə sayılan Zöhhakı (Dehhakı) məğlub etdiyi gün və ya mifik Cəmsidin taxta oturduğu gün sayaraq bu yəndə çoxsaylı rəvayətlər yaradılmışdır. Daha sonra Novruzı İslama bağlamaq üçün çəşidli rəvayətlər düzəldilmişdir.

Astronomik təqvim üzrə Novruzun yerinin təsbitlənməsi - gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi gün (21 mart) və saatın dəqiq müəyyənəşdirilməsi isə Səlcuq hökmdarı Məlik şah Qəznəvinin göstərişi ilə dövrün böyük şair və alimi Ömər Xəyyam tərəfindən (1074-1079-cu illərdə) həyata keçirilmişdir. Səmərqənd rəsədxanasında bir neçə il çəkən müşahidə və tədqiqatlar nəticəsində Ömər Xəyyam gecə ilə gündüzün bərabərləşməsinin dəqiq cədvəl-təqvimini hazırlamışdır. Onun Məlik şahın şərəfinə “Sultan təqvimi”, yaxud “Təqvimi-cəlalyyə” adlandırıldığı bu astronomik təqvim indi də öz elmi dəqiqliyi ilə heyrat doğurur.

Beləliklə, indiki halda tarixin dərin qatlarından yol alıb gələn Novruz bayramının tərkibi aşağıdakı iki əsas laydan ibarətdir:

- təbiətin oyanmasını əks etdirən əski mifoloji qat;
- müxtəlif tarixi dövmlərin ovqatını ifadə və inikas edən siyasi-ideoloji qat.

Birinci qat əsas və aparıcı axarı təşkil edir. Burada mövsüm mərasiminin genetik başlanğıcı, təkamül prosesi, tarixi-tipoloji səciyyəsi öz əksini tapır. İkinci qatda isə ayrı-ayrı epoxalara məxsus hakimiyyətlərin mərasimindən məqsədli şəkildə faydalanmaq, onu öz ideoloji qəlibinə salmaq, siyasi mənafeyin icrasına çevirmək niyyəti qararlaşımışdır. İllər keçmiş, siyasi-ideoloji sistemlərin bir digərini əvəz etmiş, hər yeni gələn sistem Novruzunu özününkü etməyə çalışmış, ancaq buna axırədək nail ola bilməmişdir. Təbiətin oyanışını inikas edən ilkin mifoloji qat xalqın etnoqrafik həyatına qovuşaraq əsl xalq bayramını ortaya gətirmişdir.

Azərbaycanda keçirilən Novruz hər cür siyasi-ideoloji rənglərdən azad olaraq, sözün həqiqi mənasında, ilkin qatla - təbiətin oyanışı, yazın gəlişi ilə bağlı insanın işığı, həyata, yeni günə, xoş güzərana, aydın sabahlara inamını ifadə edən, saf və duru bir təqvim mərasimidir. Tarixən Azərbaycan Novruzunun əsas göstəriciləri humanizm, quruculuq, ədalət, xeyirxahlıq, xoş münasibət, insanı ucaldan, kamilləşdirən mənəvi dəyərlərə ehtiram və sayğıyla yaşamaqdır.

Məhərrəm QASIMLI,
professor

“Oğru çərşənbələr”, “Doğru çərşənbələr...”

- söylənməsi də əski təsəvvürlə, çillədən, qışın ağrı-acısından qurtulmaq üçün oda - mikrogünəşə bir xilaskar kimi yanaşması qənaəti ilə bağlıdır. Aydınlıq üçün deməliyə ki, bir sıra araşdırıcılar Novruz mərasimindəki od-tonqal ünsürünü yalnız zahiri əlamətlərinə istinadən yanlış olaraq atəspərəstliklə bağlayırlar. Bəllidir ki, atəspərəstlər odu ilahiləşdirərək ona sitayiş edirdilər. Onlar ilahi qüvvə saydıqları oda-atəşə o dərəcədə müqəddəs bir şey kimi baxırdılar ki, hətta oda öz nəfəslərinin belə toxunmasını istəmirdilər. Zərdüştiliyə görə, insanın nəfəsi təmiz deyildir və onun müqəddəs oda-atəşə toxunması günahdır. Buna görə də atəşgahlarda oda-atəşə qulluq edən kahinlər üzərlərinə xüsusi niqab örtürdülər ki, nəfəsləri oda toxunmasın. Bu gün Abşeron kəndlərində və bir sıra başqa yerlərdə yanar neft lampasının üfürülərək söndürülməsinin günah sayılması da atəspərəst inancının qalıntısıdır. Göründüyü kimi, oda Novruz mərasimindəki yanaşma ilə atəspərəstlik dini - Zərdüşst sisteminin yanaşması arasında kəskin fərq vardır. Atəspərəstlər öz nəfəslərinin belə od-atəşə toxunmasını yasaq saydıqları halda, Novruz mərasimində od-tonqal üstündən atılan mərasim iştirakçıları “ağrı-acım tökülsün, bu odda yansın” mövqeyindən çıxış edir, öz

salının - çərşənbə axşamının ağır gün olması barədəki xalq inamından doğmuşdur. Görünür, çillədən çıxmaq, dərd-bəlani, ağrı-acını bu ağır günün üstünə tökmək, qarşıdakı günlərə, xüsusən də ilaxır çərşənbə axşamından sonra gələn Novruz arınıb durulmuş halda, saf ruh, pak, sağlam bədənə almaq, el inamına daha uyğun bilinmişdir. Bu barədə görkəmli maarifçi Məhəmməd ağa Şahtaxtinskiyin 1880-ci ildə Tiflisdə çıxan “Obzor” qəzetində çap etdirdiyi “Novruz bayramı” məqaləsində də söz açılmışdır. Həmin mötəbər qaynaqda deyilir: “Çərşənbə ağır gün, ilaxır - ilin axır çərşənbə axşamı isə ondan bətar hesab olunur. Odur ki, çərşənbənin ağırılığı yüngülləşdirmək üçün müxtəlif vasitələr əl atılır. Deyilənə görə, axır çərşənbəni quş kimi ötüb keçməyən adam təzə ildə dərd-səre tutulur”. İlaxır çərşənbədə icra olunan bütün mərasim, oyun və əyləndirici vasitələr bütövlükdə bir tam halında yüngülləşdiricilik, saflaşdırıcılıq funksiyası daşıyır və həmin funksiyaya yeni ovqatın, yeni ruhun - yaz ovqatının, yaz ruhunun, yeni günün - yaz gününün gəlişi və qəbulu üçün psixoloji-estetik zəmin hazırlayır.

Yaz mərasimi daha çox Şimal yarımkürəsində yaşayan xalqlar arasında qeyd olunur. Cənub yarımkürəsində (Afrika,

yox, ilkin - ibtidai çağların mifik dünyaduyumundan gələn tipoloji oxşarlıq kimi dəyərləndirilməlidir. Eyni tipoloji bənzəyiş (tonqal qalanması, yumurta boyanması, şirniyyat hazırlanması, süfrə bəzənməsi, musiqi, rəqs, oyun, mahnı oxumaq və s.) digər xalqların yaz mərasimlərində də müşahidə edilməkdədir. Şimal yarımkürəsi insanı sadalanan mərasim ünsürləri ilə təbiətə təsir etmək, xoş ovqat, bayram əhvalı yaradaraq havanı mülayimləşdirmək, yaz, işıq, xeyir ruqlarını çağırmaq gətirmək inamını simvollaşdırmışdır.

Novruz süfrəsinə bol nemətlərin düzüləsi də yeni ildən xeyir-bərəkət, bol-luq-firavan həyat diləmək arzu-istəyini simvollaşdırır. Süfrəyə yeddi cür nemətin qoyulması müqəddəs sayılan yeddi rəqəminin uğur gətirəcəyinə inamla bağlıdır. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində (Ordubad, Təbriz, Urmiya və b.) ilaxır çərşənbənin “Yeddi ləvin bayramı” adı ilə tanınması da bu səbəbdəndir. Zərdüştilik dönməsində süfrəyə “şin” (s) hərfi ilə başlanan yeddi cür nemət qoyulması: şərbət, şəkər, şam, şərbə, şəkərbura və s. Sonralar İslam dönməsində “şərab” yasaq olduğu üçün “şin” (s) hərfi “sin” (s) hərfi ilə əvəz olunmuş və süfrəyə “sin” (s) hərfi ilə başlanan yeddi cür nemət qoyulması məqsədyönlü bilinmişdir: su, süd,

Kosa - köhnə keçiyə isə köhnə ilin simvolu kimi düşünlümsüzdür. Yaxud indi də Ordubadda keçirilməkdə olan “Xanbəzəmə” mərasimində qaraqabaq xanı aylən-cəli oyun-hərəkətlərlə güldürmək və bundan sonra onu suya basmaq zəhmli, qorxulu, qaraqabaq qışı güllər günlə, yağışla, günəşli yazla əvəzləmək istəyinin rəmzi ifadəsidir. Bu sıradan olan folklor örnəkləri Novruz bayram kimi qeyd edən başqa xalqların (fars, tacik, ərəb) yazı qarşılama mərasimlərində müşahidə olunur.

Adı çəkilən mərasim-təməşaların, xüsusən də sayaçı mərasiminin yurdumuzda keçirilən Novruz - yenigün şənliklərində folklor kollektivləri tərəfindən icra-ifa edilməsi soykökə - qan yaddaşına qayıdış üçün son dərəcə gərəkli və əhəmiyyətli. İlin yazla dönmə çağlarında Türkdüstan-da “sayal”, Altay və Saxa-Yakutiya-da “sağalqan” (süd bayramı) mərasimlərinin keçirilməsi və bunların da bizim milli-etnik yaddaşımızdakı sayaçı mərasimi ilə genetik bağlarla malik olması göstərir ki, həmin folklor ritualı yaz - yenigün mərasiminin başlıca özəlliklərindən biridir və olduqca dərin köklərə malikdir.

Novruz mövsüm mərasimi kimi irimiqyaslı coğrafi hüduqlara yayıldığından və hər il istisnasız olaraq uyğun təqvim